

сну державність, творить своє військо, переймає у свої руки школи, уряди та ціле політичне життя, хіба цілий український народ благословить цю хвилину, коли проф. Грушевський прибув до Києва і став на чолі нової, відродженої України" [21, арк. 22]. У листі від 24 липня 1922 р. К. Студинський пише до Михайла Сергійовича: "Застерігаюсь ще раз і що від Вас ніякого роботу не прийму. Я буду щасливий, як стану в пригоді Великому Громадянинуви і Ученому, що сам здалека живе від краю і не в силі нічого для себе зорудувати. Я сам даю собі раду, як можу, хоча і з трудом" [19, арк. 3 зв.]. Як бачимо, що навіть у не найсприятливіші для себе моменти життя К. Студинський намагається допомогти своєму другу та колезі. Він підтримує його у найскладніші моменти життя, коли Грушевський конфліктував навіть зі своїми учнями: "Прикро мені, – пише Студинський, – коли дивлюсь на Ваших бувших учеників, Томаш. Крип. Крив., котрі завдячують Вам ім'я, а у котрих брак об'єктивної думки, коли розходиться о оцінку Вашої Особи, чи гадки. Бачу, яка ще з нас хамська нація! Лизуни, карігровані, нещирі. Кожний радби почати історію від себе" [19, арк. 10].

Слід сказати, що довгий час К. Студинський був управителем вілли Грушевського поблизу Львова. Він дбайливо піклувався про стан вілли: ремонт приміщень, дбав про впорядкування території, сплачував податки магістратові й скарбові тощо [5, с. 18].

Таким чином, ми можемо зробити певні висновки. Знайомство К. Студинського з М. Грушевським сприяло розширенню та збагаченню інтересів і світогляду нашого земляка, а їх співпраця в Допомоговому комітеті,

ВУАН та НТШ безумовно підносила авторитет української науки та суспільно-політичної думки.

1. *Алексієвцев М.М., Алексієвцев Л.М., Трум О.П.* Роль М. Грушевського у піднесенні національної самосвідомості українського народу (кін. XIX – поч. XX ст.). – Тернопіль, 2002. 2. *Винар Л.* Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (Статті і матеріали). – К., 1995. 3. *Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка. – Мюнхен, 1970. 4. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника (далі – ВР ЛНБ) НАН України. – Ф. 11, спр. 2483–2485. 5. *Горинь В.* Вілла Михайла Грушевського у Львові / НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, Ін-т українознавства ім. Крип'якевича. – Львів, 1999. 6. К. Ст. 3 життя і творчості Христі Альчевської // Діло. – Ч. 32. (9.913). – 15 трав. 1923. 7. Лист І. Джиджори до М. Грушевського від 25 листопада 1913 р. // Грушевкіана. – Дрогобич, 2003. – Т. 7. 8. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1849–1932). – Л.; Нью-Йорк, 1998. 9. *Малик Я.Й.* Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914–1934 рр.). – Львів, 1992. 10. *Пристаїко В., Шаловал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. 11. *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. 12. *Рубльов О., Черченко Ю.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті роки XX ст. – К., 1994. 13. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. – К., 2001. 14. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – К., 1993. 15. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166, оп. 12, спр. 7453. 16. ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 7, спр. 267. 17. ЦДІА у м. Києві. – Ф. 1235, оп. 1, спр. 778. 18. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІА у м. Києві). – Ф. 1235, оп. 1, спр. 778. 19. ЦДІА у м. Києві. – Ф. 1235, оп. 1, спр. 95. 20. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). – Ф. 382, спр. 3. 21. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362, оп. 1, спр. 81. 22. Ювілейний збірник на пошану акад. Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди його шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності / За ред. П. Тутківського, Й. Гермайзе, М. Макаренка та ін. – К., 1928. – Т. 1–2.

Надійшла до редколегії 26.01.06

В. Колесник, д-р іст. наук, Л. Могильний, канд. іст. наук

УКРАЇНСЬКІ ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНІ ПАРТІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Висвітлено сучасну історіографію українських ліберально-демократичних партій у Російській імперії на початку XX ст.

The article deals with the contemporary historiography of the Ukrainian liberal-democratic parties in Russian Empire at the beginning of XX cen.

Сучасний період історіографії, який розпочався після відновлення української державності, характеризується значним залученням фактичного матеріалу з історії формування і діяльності українських ліберально-демократичних партій. Бурхливі зміни, що розпочалися в СРСР у роки перебудови, супроводжувалися піднесенням національної самосвідомості, швидкою політизацією населення. Зі здобуттям Україною незалежності неупереджене дослідження історії вітчизняних ліберально-демократичних партій стало об'єктивною необхідністю. Розширюється співпраця вітчизняних істориків із зарубіжними колегами й науковцями з української діаспори. На думку А. Коцура, українська історіографія "відкрилася" для зовнішнього світу і плідних дискусій [28, с. 86–96].

На сьогодні з'явилася порівняно велика кількість публікацій, присвячених українським політичним партіям. У контексті історії партій учені звертаються і до розгляду тих чи інших аспектів діяльності Української демократичної партії (УДП), Української радикальної партії (УРП) та Української демократично-радикальної партії (УДРП). Суттєву допомогу дослідникам української партійної історії надають опубліковані збірники програм українських політичних партій, серед них і національно-ліберальних [36; 47].

Наукове переосмислення історії наддніпрянських ліберально-демократичних партій початку XX ст. здійснюється за такими основними напрямками: 1) у межах дослідження інших проблем, значно ширших або сумі-

жних, зокрема таких, як розвиток української ідеї та державності; ставлення партій до національного питання; український національний, політичний, культурно-просвітницький та ліберально-демократичний рухи; українська інтелігенція; співпраця політичних партій; парламентська діяльність українців у I і II Думах тощо; 2) шляхом створення сучасних локальних досліджень з окремих аспектів зазначеної проблематики [24].

На сучасному етапі вітчизняної історичної науки з'явилися перші праці безпосередньо присвячені українським ліберальним партіям. Це публікації і кандидатська дисертація С. Чмир, захищена в Москві, та монографія В. Стрільця, присвячені висвітленню історії демократично-радикальної партії [39; 49, с. 49–51; 50, с. 146–153; 51]. Основну увагу С. Чмир зосередила на передумовах формування УДРП та на окремих аспектах діяльності. Питання чисельності, соціальної бази, впливу УДРП, взаємовідносин з іншими політичними і громадськими організаціями розглянуто у дисертації Л. Могильного [33], присвяченій українським ліберально-демократичним партіям, що діяли на початку XX ст.

Широку джерельну базу має праця В. Стрільця. Вона відзначається нетрадиційністю підходів до вирішення багатьох важливих проблем історії українських ліберально-демократичних партій. Однак, зважаючи на об'єм та хронологічні межі дослідження, В. Стрільцю не вдалося повною мірою висвітлити історію УДП, УРП і УДРП, які діяли на початку XX ст. Автор більше уваги

приділив історії ліберально-демократичної партії, що діяла після 1917 р.

У новітніх працях історія УДП, УРП й УДРП, їхня діяльність висвітлюється критично, автори визначають їхнє місце і роль у національно-визвольному русі. Хоча, на жаль, в окремих дослідженнях містяться поверхові оцінки й неточності, які не сприяють об'єктивному висвітленню проблеми.

До дослідження передумов і самого процесу формування українських ліберально-демократичних партій зверталися Г. Касьянов [19], О. Голобуцький, В. Кулик [5], О. Кухарчук, О. Рафальський [27], В. Колесник [25], С. Чмир [49, с. 49–51], А. Павко [37], В. Стрілець [39] та ін. Серед розвідок закордонних учених виділяються праці О. Субтельного (Канада) [43], Т. Гунчака [7], А. Каппелера [17, с. 48–56], І. Лисяка-Рудницького (США) [29], В. Шелохаєва [52, с. 30–41; 53, с. 11–22], В. Кривенького, М. Постнікова, М. Смирнкової (Російська Федерація) [26, с. 260–2987] та ін.

О. Кухарчук й О. Рафальський утворення ліберально-демократичних партій пояснюють узгодженістю позицій УДП й УРП [27, с. 34–35]. В. Колесник, О. Рафальський та О. Тимошенко пов'язали утворення УДП, УРП і УДРП зі зростанням загального політичного руху в Росії. Саме ж виникнення партій, на їхню думку, засвідчило зрілість українського політичного руху на початку ХХ ст. [25, с. 95–96]. С. Чмир, О. Голобуцький, О. Кулик й А. Павко утворення УДРП пов'язували з наближенням виборів до І Державної думи і з перспективами активізації видавничої діяльності [37; 51].

Таким чином, сучасні українські дослідники висвітлюють нові моменти і факти з історії формування ліберально-демократичних партій, сприяють кращому висвітленню важливих проблем діяльності цих організацій.

В. Меша вперше в українській історіографії окреслив коло українських і зарубіжних учених, які висвітлювали питання формування та діяльності українських партій на початку ХХ ст., серед них й УДП, УРП й УДРП [31; 32]. Доповненням до попереднього дослідження стала праця А. Павка, присвячена історіографії українських політичних партій [38].

Формування українських ліберально-демократичних партій на початку ХХ ст. також розглядалося у дослідженні Г. Касьянова [19]. Певні аспекти становлення партій висвітлено у книгах з історії українського національно-визвольного руху [4; 46, с. 73–84; 41, с. 3–16] у новітніх підручниках, посібниках та довідниках з історії України і політичних партій [13; 14; 15; 6].

Г. Касьянов, досліджуючи діяльність УДРП, відзначив важливість її участі у передвиборчих кампаніях до І–ІІ Державних дум і спробах згуртувати національно свідоміх депутатів від України в окрему Думську громаду. На думку дослідника, весь доробок роботи УДРП стосувався життя й потреб інтелігенції, а не всього українського суспільства [19, с. 45–46].

Аналізуючи соціальний склад, чисельність, розглядаючи типологію партій в Україні на початку ХХ ст., П. Шморгун поділяє їх на "національні партії і течії та загальноросійські". Національні партії, у свою чергу, автор класифікує на три групи: "соціал-демократичні, революційно-демократичні та ліберально-буржуазні" (ліберально-демократичні). Серед ліберально-демократичних була й УДРП. Історик погодився з думкою своїх попередників, які вважали УДРП партією кадетського типу [53, с. 3–22; 54, с. 14–25; 55].

Загалом процес формування націонал-ліберальних партій висвітлений у науковій літературі ще недостатньо повно, з використанням уже сформованих ученими української діаспори певних стереотипів і підходів.

Програмні документи українських ліберально-демократичних партій стали одним з об'єктів дослі-

джень О. Рафальського, О. Кухарчука, О. Шишка, О. Телешуна, В. Колесника, О. Тимошенко, В. Устименка [25; 27; 44; 45; 48, с. 141–154; 52] та ін.

О. Телешун, В. Колесник, О. Рафальський та О. Тимошенко розглянули у своїх працях ставлення українських партій до національного питання та його висвітлення у партійних програмах [25; 44]. Питання української державності в програмних і теоретичних документах УДП, УРП й УДРП досліджував О. Шишко. Дослідник відзначив послідовну позицію УДРП у відстоюванні ідеї автономії України. Програмні документи націонал-лібералів, на його думку, базувалися на досягненнях того часу і принципах пріоритетності загальнолюдських цінностей над інтересами держави [52]. В. Устименко, розглядаючи питання державного будівництва у програмах політичних партій, звернув увагу на те, що багато вимог ліберальних партій можна охарактеризувати як недостатньо розроблені [48, с. 141–154].

Проте, зосередивши увагу на розгляді витоків програмно-теоретичних засад українських політичних партій, учені не змогли висвітлити належним чином особливості соціальних, економічних та інших програмних вимог демократичної, радикальної і демократично-радикальної партій.

До висвітлення діяльності УДП, УРП та УДРП зверталася значна частина сучасних українських дослідників. Окремі аспекти цієї проблеми розглянуто в працях про українську пресу, про співпрацю політичних партій, про "Просвіти", парламентську діяльність у І і ІІ Державних думах та ін. Зокрема варто назвати публікації А. Білоус [1, с. 32–35; 2, с. 34–42; 3], В. Доморослого [8, с. 131–137; 9], М. Козицького [23, с. 12–23], О. Поліщука [22, с. 3–14], О. Коновці [26], Л. Євселевського, С. Фарини [16].

Праця "Нариси історії української інтелігенції: Перша половина ХХ ст.", яка вийшла друком у 1994 р., детально розглядає культурницьку й просвітницьку роботу української інтелігенції, серед неї і цієї частини, яка брала участь у діяльності українських ліберально-демократичних партій Наддніпрянщини на початку ХХ ст. Поразка збройного повстання у грудні 1905 р., на думку авторів праці, посилила вплив ліберальної течії у національно-визвольному русі [35].

Розглядаючи співпрацю українських лібералів, зокрема радикал-демократів із кадетами, О. Голобуцький і В. Кулик справедливо оцінили його як локальне, а не закономірне явище. Дослідники вважають, що УДРП здобула незначну кількість місць у І Державній думі внаслідок недооцінки партійної агітації серед селянства [5].

Учені В. Колесник, О. Рафальський та О. Тимошенко у своєму дослідженні висвітлили окремі сторони діяльності ліберально-демократичних партій та їхніх лідерів, частково дослідили розвиток програмних вимог і їх пропаганду ліберальною партійною пресою: "Громадською думкою", "Радою" [25] та ін.

Персоналіям діячів ліберальних партій та визначення їхнього впливу на національно-визвольний, культурницько-просвітницький рухи й суспільно-політичне життя присвячені праці А. Катренка, С. Денисенка [20, с. 48–59] (про М. Лисенка), Б. Петрука [21] (про О. Русова), В. Даниленка та А. Кравченка [11] (про В. Дурдківського), В. Сарбея і Л. Москвича [40] (про О. Левицького). Було видано збірники матеріалів і документів про В. Доманицького [12] та І. Шрага [56].

С. Назимко, досліджуючи участь міських верств населення України у національно-визвольному русі, констатував, що українські політичні партії, а серед них і ліберально-демократичні, не мали серйозного впливу на широкі верстви міського населення, яке лише на 32,8% було україномовним [34, с. 9–12]. П. Шморгун,

М. Козицький, О. Поліщук [22, с. 3–14; 53, с. 3–22; 55], В. Кривенький, Н. Постніков та М. Смирнова відзначають малу чисельність і непопулярність ліберально-демократичних партій в Україні, опираючись на результати виборів до Державних дум.

У зарубіжній історіографії цього історіографічного періоду варто відзначити відсутність досліджень щодо аналізу програмних вимог і висвітлення діяльності УДП, УРП та УДРП. Однак здобутки зарубіжної історіографії стали певною основою для формування сучасної української історичної думки про вітчизняні ліберально-демократичні партії початку ХХ ст.

Серед зарубіжних істориків причини та умови утворення і формування українських ліберально-демократичних партій Наддніпрянщини на початку ХХ ст. розглядали О. Субтельний [43], Т. Гунчак [7], В. Серчик [42, с. 65–72], А. Каппелер [17, с. 104–119; 18, с. 48–56] та ін.

О. Субтельний, зокрема, вважає, що головною причиною утворення УДРП було бажання лідерів лібералів об'єднатися в одній партії для того, щоб не втратити завойовані позиції у суспільстві [43, с. 268]. Схожої позиції притримувалися Т. Гунчак та В. Серчик. Аналіз структури українського національного руху, а серед нього і ліберально-демократичного, містять дослідження американського вченого А. Каппелера [17, с. 104–119; 18, с. 48–56].

Загалом у вищезазначених працях, присвячених діяльності українських ліберальних партій, не розкрито причини незначної участі робітників і селян у партійній, політичній і культурницько-просвітницькій роботі УДП, УРП та УДРП.

Аналіз сучасної української і зарубіжної історіографії щодо українських ліберально-демократичних партій свідчить про недостатність, а то і відсутність досліджень окремих програмних вимог, соціальної бази партій, чисельності, місцевих осередків, участі членів партій у громадському житті, визначення впливу на соціальні верстви населення. Варто відзначити значне використання архівних та документальних матеріалів, що поліпшило інформативну насиченість досліджень.

1. Білоус А.О. Українські кадети й національне питання // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип. 173. 2. Білоус А.О. Кадети в Києві в 1905–1907 рр. // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип. 172. 3. Білоус А.О. Діяльність кадетської партії в Україні під час першої російської революції (1905–1907 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993. 4. Ветров Р.І. Політичні партії України на початку ХХ ст. (1900–1925 рр.). – Дніпродзержинськ, 1997. 5. Голубуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Дослідження / Ред. Л. Білик. – К., 1996. 6. Головченко В.І., Демиденко Г.Г., Ермолаєв В.М., Рубаник В.Є. Українські політичні партії кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. – Х., 1994. 7. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії. – К., 1993. 8. Доморослий В. Біля витоків українського парламентаризму // Віче. – 1999. – № 4 (85). 9. Доморослий В. Діяльність української парламентської громади в І та ІІ Державних думах (1906–1907): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. 10. Доморослий В. Українська громада в ІІ Державній думі // Віче. – 1998. – № 4 (73). 11. Даниленко В.М., Краєченко А.А. Володимир Дурдуківський – педагог, критик, громадський діяч (1874–1938). – К., 2000. 12. Доманицький Василь Миколайович. – К., 2000. 13. Історія України: нове бачення: У 2 т. – К., 1996. – Т. 2. 14. Історія України / Ю. Зайцев, В.К. Баран, Я.І. Грицак та ін. – Л., 1998. 15. Історія України / В.І. Танцюра (ред.). – Х., 1998. – Вип. 2. 16. Євселевський Л.І., Фарина С.Я. "Просвіта" в Наддніпрянській Україні / Історичний нарис. – К., 1993. 17. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 1992. – Вип. 1. 18. Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії // Сучасність. – 1992. – № 7. 19. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ ст. Соціально-політичний

портрет. – К., 1993. 20. Катренко А.М., Денисенко С.Д. М.В. Лисенко і національно-визвольний рух в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // УІЖ. – 1992. – № 7–8. 21. Катренко А.М., Петрук Б.В. Олександр Олександрович Русов – видатний український вчений і громадський діяч (1847–1915). – К., 1998. 22. Козицький М.Ю., Поліщук О.В. Національно-політична думка на Україні на кінці ХІХ – початку ХХ ст. // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип. 173. 24. Колесник В.Ф., Могильний Л.П. Ліберально-демократичні партії Наддніпрянщини: Історіографія // Наукові записки з української історії: 36. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – Вип. 12. 25. Колесник В.Ф., Рафальський О.О., Тимошенко О.П. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900–1907 рр. – К., 1998. 26. Коновець О.Ф. Просвітницький рух в Україні (ХІХ – перша третина ХХ ст.) // Міжнародна асоціація українців. Всеукр. товариство "Просвіта" ім. Т. Шевченка. – К., 1992. 27. Кухарчук О.С., Рафальський О.О. Ідея державності України у вітчизняній суспільно-політичній думці кінця ХІХ – початку ХХ ст. – Кіровоград, 1996. 28. Коцур А.П. Український національно-політичний рух 1905–1914 рр. (історіографія проблеми) // Питання історії України 1990–2000 рр.: 36. наук. статей. – Чернівці, 2000. – Т. 4. 29. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1, 2. 30. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. – Л., 1991. 31. Меша В.Г. К вопросу о национальном движении в Украине начала ХХ века (Очерк историографии до 1917 г.). – Донецьк, 1995. 32. Меша В.Г. Українське національне відродження 1905–1914 років (історіографія проблеми): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1996. 33. Могильний Л.П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. 34. Назимко С.П. Участь міських верств населення України у національно-визвольному русі (1905–1907 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. 35. Нариси історії української інтелігенції: Перша половина ХХ ст.: У 3 кн. – К., 1994. 36. Національні процеси в Україні: Історія і сучасність: Док. і мат.: У 2 ч. – К., 1997. – Ч. 1. 37. Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля: Кінець ХІХ ст. – лютий 1917 р. – К., 1999. 38. Павко А.І. Політичні партії та організації в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень. – К., 2001. 39. Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття – 1939 р.). – К., 2002. 40. Сарбей В.Г., Москвич П.Г. Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848–1922 рр.): Життєпис, бібліографія його праць і праць про нього. – К., 1998. 41. Сарбей В.Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // УІЖ. – 1993. – № 7–8. – С. 3–16. 42. Серчик В.А. Дороги і бездоріжжя української політичної і громадської думки // Сучасність. – 1993. – № 4. 43. Субтельний О. Україна: Історія / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука. – К., 1991. 44. Телешин С.О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – К., 1996. 45. Тимошенко О.П. Національне питання в програмах та діяльності українських партій на початку ХХ ст.: Автореф. ... дис. канд. іст. наук. – К., 1997. 46. Томенко М. Ліберальна ідея в Україні // Українська державність у ХХ столітті. – К., 1996. 47. Українські політичні партії кінця ХІХ – ХХ ст.: Програмові і довідкові матеріали / В.Ф. Шевченко та ін. – К., 1993. 48. Устименко В. Державний устрій, яким вбачався він українським партіям // Віче. – 1998. – № 6. 49. Чмир С.Г. Загальна українська організація та початки партійних угруповань на Україні // Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.). – К.; Миколаїв, 1992. – Ч. 3. 50. Чмирь С.Г. Украинская демократическо-радикальная партия: генезис, программа, тактика (90-е годы ХІХ в. – 1909 г.) // История национальных политических партий России: Мат. междунар. конф. Москва. 21–22 мая 1996 г. – М., 1997. 51. Чмирь С.Г. Украинская демократическо-радикальная партия: истоки, организация, программа тактика (90-е годы ХІХ в. – 1908 г.): Дисс. ... канд. іст. наук. – М., 1994. 52. Шелохаев В.В. Многопартийность в России: Особенности формирования // Политические партии России: Страницы истории. – М., 2000. 53. Шелохаев В.В. Феномен многопартийности в России // История национальных политических партий России. – М., 1997. 54. Шишко О.Т. Ідея державності в програмних та теоретичних документах українських політичних партій та організацій: 1900 р. – березень 1917 р.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – О., 1998. 55. Шморгул П.М. Національно-визвольний рух на Україні на початку ХХ ст. // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип. 173. 56. Шморгул П.М. Політичні партії України на початку ХХ ст.: соціальний склад, чисельність, типологія // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип. 172. 57. Шморгул П.М. Суспільно-політичний рух на Україні: Початок ХХ ст. (1900–1914 рр.). – К., 1991. 58. Шраг Я. Документи і матеріали / В.М. Шевченко та ін. – Чернівці, 1997.

Надійшло до редколегії 27.01.06